

ZUZANNA KAJA FLISZKIEWICZ

- Uniwersytet w Białymstoku
- e-mail: z.fliszkievicz@uwb.edu.pl
- ORCID: 0000-0003-0184-8591

CURANTES IURA IUVANT A DOWÓD Z ZEZNAŃ ŚWIADKA W PANDEMII COVID-19

1. Wstęp

Pojawienie się wirusa SARS-CoV-2 na początku 2020 roku spowodowało potrzebę wielu zmian w trybie życia na całym świecie. Nowy koronawirus rozpoczął erę lockdownów – liczba zachorowań oraz zgonów rosła w tak szybkim tempie, że władze na całym świecie podejmowały decyzje o nieznanym dotychczas charakterze. W związku z powszechnym zamykaniem szkół, przedsiębiorstw, sklepów, wprowadzaniem ograniczeń w postaci maksymalnej liczby osób mogących przebywać jednocześnie w transporcie publicznym oraz minimalnej odległości od siebie, a także wprowadzeniem obowiązku zakrywania ust i nosa w przestrzeni publicznej, należało przystosować społeczeństwo do funkcjonowania w nowych warunkach. Popularne stało się nauczanie zdalne w szkołach, podejmowanie pracy zdalnej, przeprowadzanie telewizyt i teleporad w przychodniach w przypadkach, gdy stan pacjenta nie wymagał bezpośredniego kontaktu z lekarzem. Z pandemicznymi ograniczeniami musiał się także zmierzyć polski wymiar sprawiedliwości. Niepewność dotycząca dalszych losów toczących się już postępowań oraz trudność we wszczęciu nowych skłoniła ustawodawcę do dostosowania wymiaru sprawiedliwości do funkcjonowania w trybie online.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie modyfikacji postępowania cywilnego w zakresie przesłuchania świadka spowodowanych wybuchem pandemii COVID-19 oraz ich przydatności nie tylko w czasach pandemii. Wobec

powyższego sformułowano następującą hipotezę badawczą: przepisy regulujące postępowanie dowodowe w zakresie składanych przez świadka zeznań stosowane w okresie pandemii COVID-19 mogą być dobrym kierunkiem rozwoju postępowania cywilnego przy precyzyjnym dostosowaniu ich do konstytucyjnego prawa dostępu do sądu i rzetelnego procesu. W związku z powyższym wskazana jest analiza dwóch instytucji postępowania cywilnego: zeznań świadka sporządzanych na piśmie oraz przesłuchania świadka w drodze wideokonferencji podczas rozprawy zdalnej.

Weryfikacja hipotezy badawczej oparta jest o metodę dogmatyczno-prawną pozwalającą na naukową analizę orzecznictwa, a także metody: funkcjonalną i celowościową.

2. Zeznania świadka na piśmie w okresie pandemii COVID-19 oraz ich przydatność w sytuacji postpandemicznej

W związku z ograniczeniami pandemicznymi w każdej dziedzinie życia ustawodawca stanął przed wyzwaniem, jakim było uwzględnienie zasad bezpieczeństwa z jednoczesnym poszanowaniem praw stron postępowań sądowych. Ustawą z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2021 r. poz. 2095, dalej jako ustawa covidowa) ustawodawca nie wprowadził rewolucyjnych zmian usprawniających przeprowadzenie dowodów w postępowaniu cywilnym. Mając na uwadze powyższe, zasadne wydaje się przywołanie rzymskiej sentencji prawniczej *Curantes iura iuvant* – prawo sprzyja tym, którzy troszczą się o własne sprawy (Burczak, Dębiński, Jońca 2018:50), bowiem rozwiązaniem, które okazało się przydatne w dobie koronawirusa, była wprowadzona Ustawą z dnia 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2019 r. poz. 1469) instytucja składania przez świadka zeznań na piśmie.

Argumentem przemawiającym za przyjęciem artykułu 271¹ k.p.c. było przyspieszenie postępowania. Stan epidemii, w którym musiał funkcjonować wymiar sprawiedliwości, niewątpliwie stanowił uzasadnienie dla korzystania przez sąd z pisemnej formy zeznań świadka (Dzienis 2020: 4). Z uwagi na krótki czas obowiązywania art. 271¹ k.p.c. okres pandemii COVID-19 niejako wymusił na sądach

szybkie przetestowanie go w praktyce. Z procesowego punktu widzenia istotny jest fakt, iż decyzja o przeprowadzeniu dowodu w trybie art. 271¹ k.p.c. należy wyłącznie do sądu. Zastosowanie tej instytucji jest możliwe wówczas, gdy wynika to bezpośrednio z postanowienia sądu – zgodnie z art. 236 k.p.c. Pisemny dowód z zeznań świadków może wynikać także z planu rozprawy, na co wskazuje treść art. 205⁹ §1 k.p.c. Strona postępowania może sformułować wniosek dowodowy, wskazując na przeprowadzenie dowodu z zeznań świadka w formie pisemnej, niemniej sąd nie jest zobligowany do uwzględnienia takiego wniosku (Demendecki 2019). Warto zauważyć, że sąd może także zadecydować o takiej formie składania zeznań, nawet jeśli brak jest odpowiedniego wniosku dowodowego, a strona lub świadek nie wyraziły zgody (Sienko 2022). Biorąc pod uwagę fakt, że treść art. 271¹ k.p.c. stanowi *lex specialis* względem podstawowej – ustnej – formy składania zeznań, wskazuje się, że niedopuszczalne jest wydanie generalnego postanowienia nakazującego przesłuchanie wszystkich świadków w konkretnej sprawie w trybie zeznań pisemnych (Knoppek 2021).

Po wydaniu postanowienia w przedmiocie dopuszczenia dowodu z pisemnych zeznań sąd wzywa świadka do ich złożenia, zakreślając mu termin. Odpowiednie zastosowanie ma tu art. 165 §2 k.p.c., który reguluje zachowanie terminu, a pismo uznaje za równoznaczne z wniesieniem go do sądu w przypadku nadania go w polskiej placówce pocztowej operatora pocztowego zgodnie z Ustawą z dnia 23 listopada 2012 r. – Prawo pocztowe (Dz.U. z 2022 r. poz. 896). Świadek może złożyć pismo z zachowaniem terminu także w placówce pocztowej operatora świadczącego pocztowe usługi powszechne w innym państwie członkowskim Unii Europejskiej. Na podany adres korespondencyjny świadka sąd doręcza mu pouczenie o odpowiedzialności za zeznanie nieprawdy lub zatajenie prawdy, pouczenie o prawie odmowy zeznań oraz wskazuje jego zakres. Świadcowi doręcza się także rotę przyrzeczenia wraz z pouczeniem o obowiązku jej podpisania i zwrotu wraz z zeznaniami (Ereciński 2022). Ustawodawca określił, że za niezłożenie pisemnych zeznań w wyznaczonym terminie oraz nieuzasadnioną odmowę złożenia zeznań lub przyrzeczenia można zastosować sankcje przewidziane odpowiednio w art. 274 §1 k.p.c. i art. 276 k.p.c., tj. karę grzywny, przymusowe doprowadzenie, a nawet areszt na czas nieprzekraczający tygodnia. Świadek powinien odpowiedzieć na pytania sądu i stron, a zakres składanych zeznań wyznaczają fakty wskazane w postanowieniu o dopuszczeniu dowodu. Sporządzane przez strony pytania powinny podlegać kontroli, po ich uzyskaniu sąd – w ślad

za uprawnieniem, z którego może skorzystać podczas zeznawania ustnego – zobligowany jest do pouczenia świadka, czy ma ustosunkować się do wszystkich pytań, czy któreś z nich zostają uchylone (Michór 2021: 9). Z tego względu niedozwolone jest przesyłanie przez strony pytań do świadka z pominięciem doręczenia ich do sądu (Sieńko 2022).

Wprowadzając dowód z zeznań świadka w formie pisemnej ustawodawca nie ustalił szczegółowej formy ich sporządzenia. Nie ulega wątpliwości, że muszą one zostać własnoręcznie podpisane przez świadka, jednak nie określono obowiązku sporządzenia samej ich treści własnoręcznie. Wynika z tego, iż zeznania mogą być sporządzone w formie wydruku komputerowego (Flaga-Gieruszyńska 2021: 248). Pomimo braku oficjalnych wytycznych należy wskazać, że zeznania pisemne powinny zawierać podstawowe informacje dotyczące świadka, takie jak: jego wiek, wykonywany zawód oraz stosunek do stron – analogicznie do treści art. 266 §2 k.p.c., zgodnie z którym przesłuchanie rozpoczyna się właśnie od zadania świadkowi pytań zmierzających do jego identyfikacji. W literaturze podkreśla się, że informacje te przyczyniają się do oceny wiarygodności zeznań przez sąd (Dziurda 2019: 11–12).

Wprowadzenie dowodu z pisemnych zeznań świadka miało przyspieszyć postępowanie cywilne, w praktyce jednak instytucja ta wzbudza wiele wątpliwości i kontrowersji. Już na etapie prac legislacyjnych podnoszono, że naruszona zostanie przede wszystkim zasada bezpośredniości i ustności postępowania, które mają wpływ na ocenę wiarygodności zeznań świadka. Nie ulega wątpliwości, że zeznania świadków ocenia się w oparciu o ogólne zachowanie świadka w trakcie składania zeznań. Wpływ na wiarygodność świadka i jego zeznań mają czynniki, takie jak: sposób formułowania wypowiedzi, dokładność w przekazie spostrzeżonych informacji, emocjonalny charakter wypowiedzi pozwalający na ustalenie, czy świadek jest stronniczy a także formułowanie powściągliwych i wymijających wypowiedzi, mataczenie (Klich 2022: 177). Nie bez znaczenia pozostaje także ocena komunikacji niewerbalnej, na którą wpływ ma powaga sądu, złożenie przyrzeczenia podczas rozprawy i bezpośrednia konfrontacja z stronami postępowania (Jasińska 2022: 111).

Wątpliwość budzi także samodzielność składanych w trybie art. 271¹ k.p.c. zeznań z uwagi na brak możliwości weryfikacji tożsamości świadka. Trafnie wskazuje się, że w praktyce może dochodzić do naruszeń w postaci manipulowania zeznaniami świadków poprzez spisywanie ich przez profesjonalnych pełnomoc-

ników w celu potwierdzenia korzystnych dla strony faktów, a w konsekwencji wzmocnienia sytuacji procesowej (Turczyn 2023). Należy jednak pamiętać, że w przypadku powzięcia przez sąd uzasadnionych wątpliwości co do wiarygodności złożonych zeznań, może on zarządzić powtórzenie lub uzupełnienie postępowania dowodowego, w myśl art. 241 k.p.c. (Klich 2022: 179).

Wobec takiego stanu rzeczy wymiar sprawiedliwości stanął przed problemem, który powinien zostać rozstrzygnięty na gruncie orzecznictwa. Wybuch pandemii COVID-19 znacznie spowolnił pracę sądów, jednak jak wynika ze skromnego jeszcze orzecznictwa – sądy starają się oceniać wiarygodność pisemnych zeznań świadka ze szczególną ostrożnością i rozważą. W sprawie dotyczącej udzielania kredytów frankowych, Sąd Apelacyjny w Poznaniu w kontrze do sądu I instancji odmówił właściwej mocy dowodowej pisemnym zeznaniom świadka, wskazując, że zawierają one w przeważającym zakresie obowiązujące procedury udzielania kredytów w pozwanym banku, a nie konkretne rozmowy z powodami. Swoją ocenę sąd oparł na analizie pisemnej wypowiedzi, zauważając wynikającą z niej sprzeczność oraz formułowanie odpowiedzi w oparciu o obowiązującą procedurę, a nie rzeczywiście przeprowadzane i zapamiętane rozmowy z powodami. W uzasadnieniu sąd wskazał, że do powyższej oceny przydatne były zwroty, takie jak: „bank informował”, „klient mógł otrzymać projekt umowy do domu”, „bank nie narzucał daty wypłaty” (Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, 27.02.2023 r. I ACa 25/22).

Kolejnym przykładem rozstrzygnięcia wątpliwości związanych z wiarygodnością zeznań złożonych na piśmie jest stanowisko Sądu Okręgowego w Sieradzu, który w uzasadnieniu wyroku apelacyjnego wskazał, że dokonane przez sąd I instancji ustalenia faktyczne – dotyczące okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy – znajdują odzwierciedlenie w przytoczonych dowodach. Sąd I instancji uznał sporządzone przez świadków zeznania za wiarygodne jedynie w nieznaczącej części. Odmawiając wiary w zakresie okoliczności sytuacji osobistej, bytowej i zdrowotnej powódki oraz relacji z pozwanym sąd wskazał, że świadkowie od lat mieszkają poza granicami Polski i pozostają w konflikcie z pozwanym. Nie utrzymują bliskich relacji, a sytuację znają jedynie z przekazu powódki. Oprócz powyższych przesłanek, sąd I instancji podkreślił, że walor wiarygodności złożonych zeznań znacznie osłabia sposób ich złożenia. Sąd zauważył, że sporządzone odpowiedzi są niemalże identyczne, co pozwoliło na postawienie tezy, iż świadkowie spisywali je w porozumieniu. Sąd zwrócił

również uwagę na kwestię zaburzenia pozycji stron w procesie, bowiem tak opracowane zeznania – stojące w sprzeczności z zebrany materiałem dowodowym – zmierzają do obrony twierdzeń powódki, a w konsekwencji do nieuzasadnionego umocnienia jej pozycji procesowej (Wyrok Sądu Okręgowego w Sieradzu, 24.02.2021 I ACa 66/21).

Na przykładzie powyższych rozstrzygnięć sądów należy stwierdzić, że mimo początkowych kontrowersji związanych z wprowadzeniem instytucji składania zeznań na piśmie, pandemia COVID-19 pozwoliła na wstępną weryfikację postulowanych zastrzeżeń, a co za tym idzie – rozważnego ustalania stanu faktycznego w oparciu o tak złożone zeznania. W związku z nakładanymi obostrzeniami, w celu uniknięcia całkowitego paraliżu wymiaru sprawiedliwości, sądy zaczęły korzystać z instytucji opisanej w art. 271¹ k.p.c. Można zatem spodziewać się w najbliższych latach utrwalenia się linii orzeczniczych w tym zakresie.

3. Zeznania świadka w formie wideokonferencji w okresie pandemii COVID-19 oraz ich przydatność w sytuacji postpandemicznej

Wprowadzenie dowodu z pisemnych zeznań świadka niewątpliwie pomogło usprawnić postępowanie w czasie obowiązujących obostrzeń związanych z pandemią COVID-19. W związku z brakiem możliwości procedowania na posiedzeniach jawnych, ustawodawca wprowadził możliwość przeprowadzania posiedzeń zdalnych. Ustawą z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2021 r. poz. 2095, dalej jako ustawa covidowa) wprowadzono art. 15 zzs¹, który dopuścił w okresie obowiązywania stanu zagrożenia epidemicznego lub stanu epidemii ogłoszonego z powodu COVID-19 przeprowadzenie rozprawy lub posiedzenia jawnego przy użyciu urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzenie ich na odległość. Jednocześnie ustawodawca zastrzegł, że od przeprowadzenia posiedzenia zdalnego można odstąpić jedynie wówczas, gdy wynika to z konieczności rozpoznania sprawy na posiedzeniu jawnym, a jego przeprowadzenie nie wywoła nadmiernego zagrożenia dla zdrowia osób w nim uczestniczących. W piśmiennictwie wskazuje się, że badanie powyższych przesłanek powinno opierać się przede wszystkim na aktualnej sytuacji epidemiologicznej, możliwości zachowania wy-

mogów bezpieczeństwa, np. wielkości sali rozpraw, liczby osób na sali, wieku osób biorących udział w rozprawie, stanu zdrowia zgromadzonych (Michór 2021: 9). Z brzmienia wskazanego przepisu można wyprowadzić wniosek, że ustawodawca dopuścił przeprowadzenie dowodu z zeznań świadka na odległość przy użyciu urządzeń technicznych przekazujących jednocześnie obraz i dźwięk tj. w formie wideokonferencji. Warto podkreślić, że możliwość taką reguluje także art. 226¹ k.p.c. zezwalający wprost na wysłuchanie świadka w formie wideokonferencji z ograniczeniem dotyczącym pewności co do osoby składającej oświadczenie. Sytuacja spowodowana pandemią COVID-19 postawiła wymiar sprawiedliwości przed nieznanymi do tej pory problemami. Wywołane pandemią rygorystyczne obostrzenia i trudny do przewidzenia stan zdrowia osób biorących udział w rozprawie skłoniły sądy do przeprowadzenia posiedzeń w trybie mieszanym. Do praktyki weszło przeprowadzanie rozpraw, gdy część osób znajduje się w budynku sądu, a część uczestniczy w rozprawie zdalnie (Szkurłat 2020).

Wprowadzenie rozpraw zdalnych, a co za tym idzie, przesłuchania świadka w formie wideokonferencji, umożliwiło także przesłuchanie świadka chorego, ale będącego w stanie uczestniczyć w posiedzeniu zdalnie. Takie rozwiązanie niewątpliwie przyczyniło się do przyspieszenia postępowań, które musiałyby zostać odroczone z uwagi na czynniki zewnętrzne. Warto także wspomnieć, że przesłuchanie świadka w drodze wideokonferencji podczas rozprawy zdalnej, mimo częściowego odformalizowania w postaci możliwości zeznawania w pozycji siedzącej, realizuje zasadę bezpośredniości postępowania i służy zapewnianiu rzetelnego przeprowadzenia procesu.

Wprowadzenie zasady przeprowadzania posiedzeń w formie zdalnej może prowadzić do naruszenia konstytucyjnego prawa do rzetelnego procesu wobec osób dotkniętych tzw. wykluczeniem cyfrowym. Ustawodawca zabezpieczył interesy osób, które miałyby problemy z posługiwaniem się urządzeniami teleinformatycznymi m.in. z uwagi na wiek, sytuację osobistą czy majątkową powodujące, że uczestnik posiedzenia nie posiadałby dostępu do urządzeń umożliwiających połączenie w formie wideokonferencji z sądem (Świder 2022: 19). Zgodnie z art. 15zsz¹ ust. 2 ustawy covidowej istnieje możliwość zwrócenia się do sądu z prośbą o umożliwienie udziału w posiedzeniu zdalnym w budynku sądu. Wniosek taki powinien być złożony co najmniej 5 dni przed wyznaczonym terminem posiedzenia zdalnego.

Przesłuchanie świadka podczas rozprawy zdalnej może przyczynić się do usprawnienia procesu, niemniej trzeba wziąć pod uwagę pewne potencjalne zagrożenia wynikające z takiego rozwiązania. Przed wszystkim należy wskazać na

możliwość ingerencji osób trzecich i podejmowanie prób manipulowania zeznaniami świadków poprzez sporządzenie wcześniej treści zeznań przez profesjonalnych pełnomocników, które świadek jedynie odczyta podczas przesłuchania czy przekazywanie odpowiednich informacji przez słuchawki (Michór 2021: 9).

Rozwiązaniem tego potencjalnego problemu mogłoby być nałożenie na przewodniczącego obowiązku ustalenia przed przystąpieniem świadka do odpowiedzi na zadawane pytania w jakim otoczeniu i w towarzystwie kogo świadek przebywa podczas zeznań (Skorupka 2020). Należy również poinformować świadka o konieczności zapewnienia środków przekazu umożliwiających pozostanie na fonii i wizji podczas całego przesłuchania, w tym dobrej jakości połączenia internetowego (Wydra 2020). Wskazuje się, że pewne problemy techniczne są nieuniknione – zarówno po stronie sądu jak i osób uczestniczących w rozprawie zdalnej – niemniej należy zwrócić szczególną uwagę na zachowanie świadka po przywróceniu połączenia. Sąd powinien powziąć wątpliwość co do samodzielności składania zeznań przez świadka w przypadku, gdy przed utraceniem połączenia świadek mówi nieskładnie, gubi się w zeznaniach, nie pamięta pewnych faktów bądź okoliczności, a po przywróceniu połączenia zmienia swoje zeznania, pewnie opowiada o faktach, których do tej pory nie był w stanie opisać (Michór 2021: 9).

4. Podsumowanie

Wystąpienie pandemii COVID-19 niosło zagrożenia zachwiania funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, procedowania sądów, a także naruszenia konstytucyjnej zasady prawa do rzetelnego procesu. Nie ulega wątpliwości, że globalna pandemia stanowiła przeszkodę dla prawidłowej organizacji pracy sądów – należało przetestować i wdrożyć nowe rozwiązania prawne, które mogą być użyteczne także po okresie pandemii (Winczorek 2020: 12; Michór 2021: 19). Wobec nieznanych dotychczas problemów ustawodawca dostosowywał system prawny do aktualnych okoliczności *ad hoc*.

Podczas pandemii COVID-19 sądom przysługiwały dwa odrębne uprawnienia – możliwość przeprowadzenia dowodu z pisemnych zeznań świadka ujętych w art. 271¹ k.p.c. oraz przesłuchanie świadka podczas rozprawy zdalnej w formie wideokonferencji (art. 226¹ k.p.c. w związku z art. 15zsz¹ ustawy covidowej). Należy wskazać, że z uwagi na ewentualne ograniczenia techniczne sądy zdecydowanie

częściej korzystały z możliwości przeprowadzenia dowodu z zeznań świadka na piśmie. Nie bez znaczenia jest również fakt, że do jego przeprowadzenia – w przeciwieństwie do możliwości określonych w art. 15zżs¹ ustawy covidowej – sąd nie jest związany zgodą stron bądź brakiem sprzeciwu. Dowód z pisemnych zeznań świadka mimo że budzi kontrowersje, zdecydowanie usprawnił pracę sądów w obliczu paraliżu sądownictwa spowodowanego pandemią koronawirusa.

Biorąc pod uwagę zagrożenia, jakimi obarczone są pisemne zeznania świadków, uprawnione jest twierdzenie, że instytucja ta powinna być stosowana przez sądy nadzwyczaj ostrożnie i nie stanowić dominującej formy przesłuchania świadków, natomiast może przyjść z pomocą w sytuacji niemożności złożenia zeznań w formie stacjonarnej w budynku sądu lub wideokonferencji.

Wykorzystywanie przepisów, o których mowa w powyższym artykule i dalsze prace legislacyjne z nimi związane powinno mieć na względzie zasadę wynikającą z rzymskiej paremii *curantes iura iuvant*. Trudno odmówić słuszności twierdzeniu, że „prawo sprzyja tym, którzy troszczą się o własne sprawy”. Prawo rzymskie stanowi istotny składnik dziedzictwa kulturowego Europy, również w Polsce można dostrzec jego wpływ na rozwój społeczeństwa (Kodreński 1990: 3). W przeciwieństwie do innych starożytnych systemów prawnych, prawo rzymskie wywarło znaczący wpływ na obecne ustawodawstwo (Wołodkiewicz 2003: 315). Nie ulega wątpliwości, że konstruowane przez starożytnych Rzymian prawo prywatne stanowi podwaliny współczesnego prawa cywilnego. Prawdopodobnie zauważa się, że pojęcia i terminy powstałe na kanwie prawa rzymskiego zostały włączone do obowiązujących aktów normatywnych (Wołodkiewicz 2003: 321). W myśl przytoczonej zasady paremii *curantes iura iuvant* należy wyrazić głęboką nadzieję, że ustawodawca – korzystając z doświadczeń pandemicznych – wykorzysta opracowane rozwiązania, udoskonali je. Jednocześnie zabezpieczy interesy stron, zapewniając prawo do rzetelnego procesu bez naruszenia zasad jawności i bezpośredniości, a stworzone przez niego przepisy przyspieszą postępowanie, będą budziły zaufanie obywateli do sądu i nie narażały wymiaru sprawiedliwości na zarzut uproszczania postępowania z pominięciem interesów stron.

Bibliografia

Burczak K., Dębiński A., Jońca M., 2018, *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa: C.H. Beck.

- Charkiewicz D., 2022, *Zarys problematyki dotyczącej postępowania cywilnego w okresie pandemii COVID-19*, „Journal of Modern Science”, t. 1, z. 48, s. 405–419.
- Demendecki T., 2019, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, red. A. Jakubecki, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Dzienis P., 2020, *Pisemna forma dowodu z zeznań świadka w świetle wykładni art. 2711 k.p.c. i jej zastosowanie nie tylko w czasie stanu epidemii*, „Polski Proces Cywilny”, nr 4, s. 691.
- Dziurda M., 2019, *Dowód z zeznań świadka na piśmie*, „Palestra”, nr 11–12, s. 103–112.
- Flaga-Gieruszyńska K., 2021, *Osobowe środki dowodowe w zmianie kodeksu postępowania cywilnego*, [w:] *Praktyka wobec nowelizacji postępowania cywilnego. Konsekwencje zmian*, red. M. Dziurda, T. Zembruski, Warszawa: Wolters Kluwer, s. 241–258.
- Jasińska K., 2022, *Ocena wiarygodności bez emocji, czyli przesłuchania na piśmie i podczas e-rozpraw*, [w:] *Emocje i motywacja w prawie. Wybrane aspekty*, red. J. Stanek, Kraków: Oficyna wydawnicza AFM, s. 95–121.
- Klich A., 2022, *Znaczenie dowodu z pisemnych zeznań świadka w postępowaniu cywilnym – uwagi praktyczne*, [w:] *Rozstrzygnięcie spraw cywilnych. Aktualne wyzwania i perspektywy*, red. M. Bialecki, S. Kotas-Turoboyska, F. Manikowski, J. Słyk, E. Szczepanowska, Warszawa: Wolters Kluwer, s. 165–187.
- Kodreński J., 1990, *Prawo rzymskie w Polsce XIX w.*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Knoppek K., 2023, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz. Tom I. Artykuły 1–366*, red. T. Wiśniewski, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Michór A., 2021, *Postępowanie cywilne w okresie epidemii COVID-19*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”, nr 9, s. 36–45.
- Sieriko M., 2022, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany. Tom I. Art. 1–477(16)*, red. M. Manowska, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Skorupka A., 2020, *E-rozprawa i zmiany w sposobie procedowania w tarczy 3.0*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Szkurlat A., 2020, *E-rozprawa i posiedzenia niejawne w postępowaniu cywilnym w świetle przepisów Tarczy 3.0 – odpowiedzi na pytania*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Turczyn A., 2023, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Postępowanie procesowe. Komentarz aktualizowany*, red. O.M. Piaskowska, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Winczorek P., 2020, *Pandemia COVID-19 a dostęp do prawa. Polska na tle wyników badania międzynarodowego*, „Prokuratura i Prawo”, nr 12, s. 38–61.
- Wołodkiewicz W., 2003, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Wydra Ł., 2020, [w:] *Ustawa o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych. Komentarz*, red. K. Szmida, Warszawa: C.H.Beck.